



YUKARI KIZILCA KÖYÜ, HALİL AĞA CAMİİ

Rahmi Hüseyin ÜNAL*

Yukarı Kızılca, Nif Dağı'nın eteğinde, hafif engebeli bir arazi üzerine kurulmuş, bakımlı bir köydür. Kemalpaşa ilçesinin güneydoğusunda, eski Turgutlu yolunun yaklaşık 4 km. güneyindedir¹. Halil Ağa Camii, köy meydanının ortasında, güneye doğru hafifçe eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiştir (Res.1). Etrafı son yıllarda düzenlenmiş, kuzeyine modern bir tuvalet inşa edilmiştir². Yerli halkın varlığından söz ettiği, caminin doğu, batı ve güneyini çevreleyen hazire bugün tamamen yok olmuştur.

Alt kesimi beyaz badana ile boyanmış olan doğu cephesi üzerinde, yedi adet pencere görülmektedir (Res.2). En alt sıradaki tek pencere, diğerlerinden daha küçüktür. Dikdörtgen bir açıklık şeklindeki bu pencerenin atkıtaşı üstünde, tuğla ile inşa edilmiş bir hafifletme kemeri görülmektedir. Bu cephede yer alan diğer pencereler, iki yatay sıra oluşturan düzenli açıklıklardır. Alt sıradaki üç pencere, üst sıradakilerden daha geniş ve yüksektir. Bütün pencerelerin söğeleri, eşikleri ve yuvarlak kemerleri kesme taştandır. Herbirinin atkıtaşı üzerinde, küçük, prizmatik bir kabartma mevcuttur. Kesme taşla inşa edilmiş yuvarlak kemerlerin kavsini izleyen, tuğladan ikinci bir kemer inşa edildiği görülmektedir. Köşelerde kabayonu taş kullanılmış, cephe duvarının kalan kesimi moloz taş ve kırık tuğlalarla inşa edilmiştir. Cephe yüzeyinde, pencereler arasında kalan kesimde, dikine doğrular boyunca sıralanan, 20 X 20 cm. boyutunda kovuklar dikkati çekmektedir³. Tuğla ve kayrak taşlarla oluşturulmuş bir saçak, yapıyı çepeçevre dolanmaktadır. Üst sıra

*.Prof.Dr. E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

- 1.Kurtuluş Savaşı öncesi köyde, kalabalık bir Rum nüfusunun bulunduğu anlaşılmaktadır.Köy içinde, oldukça görkemli bir kilisenin varlığını halâ hatırlayanlar vardır. Ancak, köyün eski Rum sakinlerinin izleri bugün nerede ise tamamen silinmiş durumdadır. Köy halkından aldığımız bilgilere göre, köyde birkaç aile, geleneksel yöntemlerle şarap yapımına devam etmektedir.
- 2.Vakıflar Genel Müdürlüğü, Abide ve Yapı İşleri Dairesi'nce düzenlenen 17.5.1974 tarihli "Eski Eser Fişi"nde, yapının durumu ile ilgili olarak şu satırlar okunmaktadır : "Halen ibadete açık durumda olan caminin çatısının bir kısmı çürümüş olduğundan, çatısının ve kısmen dökülmüş olan iç sıvalarının yapılması gereklidir ". Bugün cami,kubbe kasağındaki sıvalarda görülen çatlaklar dışında oldukça iyi durumda olduğuna göre, son yirmi yıl içinde onarılmış olmalıdır.
- 3.Selçuklu ve Osmanlı dönemi camilerinin bazılarında rastlanan benzer kovukların, kuşların yuva yapmaları için oluşturulduklarını tahmin ediyorum.

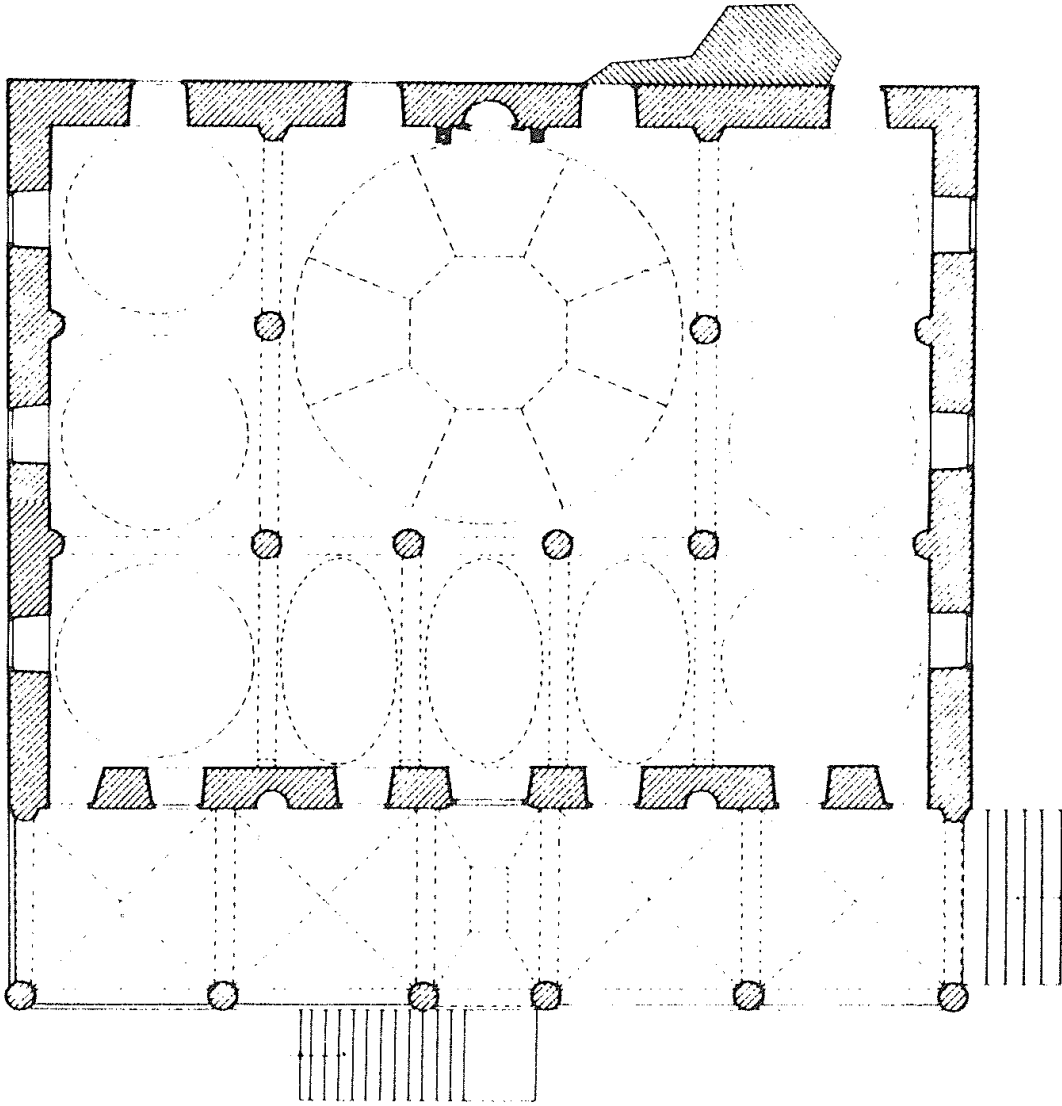


pencereleri arasına yerleştirilmiş kaynatma demirleri, güney ve batı cephelerinde de görülmektedir.

Caminin güney ve batı cephelerinin duvar dokusu, doğu cephesindeki dokunun aynıdır (Res.3). Aynı yatay çizgide devam eden alt ve üst sıra pencerelerinin düzeni ve boyutları da, doğu cephesindekilerin düzen ve boyutunu tekrarlamaktadır. Güney cephesinde, iki yan cepheden farklı olarak, pencere sayısının arttığı gözlenmektedir. Ayrıca, cephenin tam ortasında, üst sıra pencereleri hizasında, bir öküzgözü pencere ile cepheye bitişik bir minare mevcuttur. Sekizgen prizma şekilli bir kürsüye sahip olan minarenin yeri ve cepheye göre konumu, inşa tarihinin, caminin inşası ile ne derece uyduğu konusunda tereddüd uyandırmaktadır. Batı cephesinde de, doğu cephesindeki düzen aynen tekrarlanmaktadır.

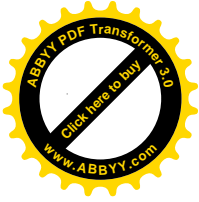
Caminin kuzey cephesi boyunca uzanan beş birimli son cemaat yeri tamamen sıvalıdır. Kuzeye açılan beş kemer gözünden ortadaki üç dilimlidir ve diğerlerinden daha dardır (bk.Res.1,Şek.1). Son cemaat yerinin zemini, caminin kuzeyindeki toprak seviyesinden yaklaşık 1m50cm yüksektir. Bu seviye farkı nedeni ile, son cemaat yerine birkaç basamaklı bir merdivenle ulaşabilmektedir. Merdiven kütesinin kuzey cephesine, bir mezar taşının üst kesimi olması muhtemel bir mermer levha yerleştirilmiştir. Beşgen levha üzerinde, bir cami ve küçük yapılardan oluşan bir manzara tasviri görülmektedir. Merdivenin doğusunda ve batısında yer alan birer kapı ile birer pencere, son cemaat yerinin altındaki bodruma açılmaktadır. Son cemaat yerinin kemerleri içine - kuzey cephesinin ortasındaki üç dilimli kemer ile batıdaki kemer hariç - yaklaşık 75cm. yükseklikte korkuluk duvarları inşa edilmiştir.

Son cemaat yerinin yuvarlak kemerleri, başlıksız, silindir şekilli sütunlar üzerine oturmaktadır. Bütün kemerler arasına demir gergiler yerleştirilmiştir. Son cemaat yerini oluşturan beş birimden dördü manastır tonozları ile, ortadaki birim ise bir aynalı manastır tonozu ile örtülüdür. Tonozların herbiri,son onarımda yenilenmiş kalem işleri ile süslüdür. Birimleri birbirinden ayıran yuvarlak kemerler, harim kuzey duvarı üzerinde, yatay silmeli konsollar üzerine oturmaktadır. Tamamen sıvalı durumdaki örtü ve taşıyıcı elemanların, ne tür bir malzeme ile inşa edilmiş oldukları anlaşılamamaktadır. Kemerler, kargir bir üst örtü için gereken kalınlıkta değildir. Kemer karınlarında ve manastır tonozlarının köşelerinde görülen sıva çatlakları, kemerlerin ve üst örtünün ahşap olabileceğini düşündürmektedir.



Şek.1- Yukarı Kızılca Köyü, Halil Ağa Camii. Plan

Harimin son cemaat yerine bakan duvarına, iki sıra halinde düzenlenmiş pencereler açılmıştır. Tümü yuvarlak kemerli olan bu pencerelerin kemerleri ve söğeleri kesme taştandır. Alt sıradaki büyük boyutlu dört pencerenin, dövme demirden kafesleri vardır. Harim giriş kapısının iki yanına, alt sıra pencereleri arasına yerleştirilmiş olan dış mihraplar, yarım daire profillidir ve çeyrek küre şekilli kavsaralara sahiptir. Alt sıradakiler gibi simetrik olarak yerleştirilmiş olan üst sıradaki beş pencere, daha küçük boyutludur. Ortada, harim giriş kapısının üst kısmında, oldukça süslü bir mükebbire yer almaktadır. Harim kuzey



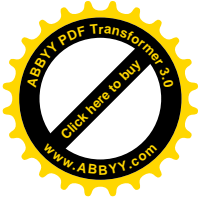
duvarının doğu ve batı ucundaki iki açıklık, harimdeki mahfil katına doğrudan giriş kapılarıdır.

Caminin bütün açıklıkları gibi yuvarlak bir kemerle son bulan harim girişinin hemen üstünde, yatay bir pano içine alınmış inşa kitabesi yer almaktadır. Levha, yatay ve dikey silmelerle çerçevelenmiş, üst kısmına, alçı kabartma bitkisel süslemelerden oluşan üçgen şekilli bir alınlık yerleştirilmiştir.

Yatay dikdörtgen şekilli cami hariminde, altı adet ahşap sütun, üst örtüyü taşımaktadır (bk.Şek.1,Res.4). Sütunların üzeri, alçı kaplanmış ve boyanmıştır. Ayrıca, doğu, batı ve güney duvarları üzerine yerleştirilmiş ikişer adet gömme sütun, ortadaki sütunlara kemerlerle bağlanmaktadır. Sütunların tümünün başlıkları aynıdır ve korent nizamındadır (Res.5). Kabartma akant yaprakları ile süslü alçı başlıklar, kısmen yıldız boya ile boyanmıştır. Sütunlar, yatay kaytan silmelerle süslü, silindir şekilli taş kaideler üzerine oturtulmuştur. Koyu yeşil renkli yağlıboya ile boyanmış olan kaideler üzerine, bir sıra fayans yerleştirilmiştir. Beyaz zemin üzerine mavi desenli, ithal malı bu fayanslardan, kible duvarı üzerinde ve pencere içlerinde de görülmektedir. Harim zemini ahşap rabıtalara kaplıdır. Kible duvarı boyunca, yaklaşık 50cm. eninde ve 30cm. yüksekliğinde kâgir bir seki inşa edilmiştir. Minberin batısında, kible duvarı yakınındaki bir ahşap kapak kaldırılarak, yaklaşık 1m. yükseklikteki bodrum katına inilmektedir. Kible duvarına bitişik minareye sadece bodrum katından girilebilmektedir. Bu kat, harim zeminini nemden korumak için düzenlenmiş olmalıdır. Nitekim, dış cephelerdeki dikdörtgen şekilli kovukların alt sırada yer alanları buraya açılmakta ve ahşap döşemenin havalanmasını sağlamaktadır⁴.

Harim, merkezî bir kubbe ile bu kubbenin, doğu, batı ve kuzey kenarlarına sıralanmış daha küçük boyutlu dokuz adet kubbe ile örtülüdür. Harim üst örtüsü ve destekleri, - harim beden duvarları dışında - tamamen ahşaptır. Mahfile açılan bir küçük tavan penceresinden, üst örtü ile çatı arasına girilebilmektedir. Merkezî kubbenin kuzeyindeki üç kubbe beyzî şekillidir. Merkezî kubbe sekiz dilimlidir. Ortası, düzgün sekizgen şekilli düz bir tavan görünümündedir. Destekleri birbirlerine ve harim duvarlarına bağlayan kemerler ve kubbe etekleri bir dizi kaytan silme ile belirlenmiştir. Harim içindeki bütün kemerler demir gergilerle

4.Cami görevlisinin naklettiği rivayete göre minare ilk camiye aittir. Yıkılan eski caminin planı, yeri ve minarenin camiye göre konumu hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Minare girişinin bugün bodrum katına açılması, yıkılan eski cami ile bugünkü caminin zeminlerinin farklı kotlarda oluşuna bağlı olmalıdır.



takviye edilmiştir (Res.6). Harimi örten bütün kubbelerde, kubbe kavsine geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Pandantiflerin herbiri üzerinde, birer gülbezek vardır. Bütün kemerlerin karınlarında, kabartma basit geçmeler ve alçıdan küçük bitkisel süslemeler dikkati çekmektedir. Benzer süslemeler, merkezî kubbenin pandantiflerinde de görülmektedir.

İki yatay sıra oluşturan harim pencerelerinin tümü içten de yuvarlak kemerlidir. Son cemaat yerine açılan dört alt sıra penceresi hariç, diğer bütün alt sıra pencerelerinin, alçı kabartma unsurlar ve birer gülbezekle bezenmiş, üçgen şekilli alınlıkları vardır. Üst sıra pencerelerinde, basit vitraylardan oluşan içlikler mevcuttur. Kadınlar mahfiline açılan doğu ve batıdaki iki üst sıra penceresinin içlikleri yoktur.

Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki hacimlerle, merkezî kubbenin kuzeyindeki beyzî kubbelerin örttüğü hacimler içine, kadınlar mahfili inşa edilmiştir (bk.Res.4). Harimin kuzeyindeki dört sütunun gövdelerine tutturulmuş, basit profilli konsollar üzerine oturan ahşap mahfilin güneye doğru uzanan, balkonu andırır bir çıkıntısı vardır. Mahfile, harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine yerleştirilmiş ahşap, sarmal merdivenlerle çıkılmaktadır.

Harimin güneydoğu köşesinde, bodur bir sütun üzerine oturtulmuş, ahşap parmaklıklı bir vaaz kürsüsü görülmektedir. Şebekeli parmaklığı dışında herhangi bir süslemesi bulunmayan bu kürsü, yuvarlak hatları ile dikkat çekmektedir.

Mihrap, caminin en süslü unsurudur (Res.7). Yarım daire profilli mihrap nişi, çeyrek küre şekilli bir kavsara ile örtülmüştür. Yuvarlak kavsara kemeri, başlığı andırır basit silmeler üzerine oturmaktadır. Mihrap nişi içine, alçıdan bir perde yerleştirilmiştir. Püsküllü bağcıklarla iki yana tutturulmuş olan bu perde, mihrabın tümü gibi boyalıdır. Kavsara köşelikleri üzerinde, simetrik olarak yerleştirilmiş iki ay-yıldız örneği görülmektedir. Mihrap nişinin iki yanında, yaklaşık kare kesitli kaideler üzerinde, iki bağımsız sütun yükselmektedir. Kompozit birer başlığa sahip bu sütunlar, süslü, saçak benzeri bir üst yapıyı taşımaktadır (Res.8). Yatay süsleme şeritlerinden oluşan bu saçak benzeri unsur üzerine, iki adet vazo ile üçgen şekilli bir alınlık yerleştirilmiştir. Mihrap süslemeleri de, camideki diğer süslemelerin önemli bir kısmı gibi alçıdandır.

Mihraba kıyasla oldukça sade olan minber ahşaptır (Res.9). Tamamı yağlıboya ile boyanmıştır. Minber kapısında, köşkte ve köşk kısmının alt kesiminde görülen, tepeleri yarım daire şekilli, ayakları S kıvrımlı kemerler, batılılaşma dönemi yapılarında sıkça rastlanan bir forma sahiptir. Köşk kısmının, mihraptakini andıran saçak benzeri üst yapısını,



ince sütunlar taşımaktadır. Aynalıklar, çitalarla meydana getirilmiş çeşitli geçme örnekleri ile süslüdür.

Son cemaat yerinde ve harimde yoğunlaşan kalem işi süslemelerin çoğu, ne yazık ki son onarımlarda yenilendikleri için özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş durumdadır. Son cemaat yerini örten manastır tonozlarının ve harimdeki küçük kubbelerin eteklerinde görülen bitkisel örneklî şeritler, son onarımda yeniden boyanmış olmalıdır. Son cemaat yerinin kuzeydoğu birimini örten manastır tonozunun ve merkezî kubbenin eteğini dolanan manzara ve çiçek resimleri, **Manisa Sultan Camii**'nin son cemaat yerini örten kubbelerin eteklerinde görülen resimleri (bk. Res. 10) çok yakından anımsatmakla birlikte, çok acemice resmedilmişlerdir. Bunların, son onarım sırasında yeniden boyandıklarını tahmin ediyorum.

Merkezî kubbenin pendentifleri ile merkezî kubeyi taşıyan kemerlerin köşelikleri üzerine yerleştirilmiş olan içleri yazılı daire şekilli madalyonların bazılarında, alçıdan kabartma süslemeler vardır. Küçük kubbelerin pendentiflerini süsleyen, içleri yazılı diğer madalyonların bitkisel süslemeleri, son onarımın ürünüdür ve şablonla oluşturulmuştur (bk.Res.4).

Harimde, pencere alınlıklarında, sütun başlıklarında, kadınlar mahfilinin orta biriminin alt yüzünde ve mihrapta görülen plastik alçı süslemeler, batılılaşma döneminin benzer süslemelerinde görülen özelliklere sahiptir. Akant yaprakları⁵, tabii görünümlü yalın çiçekler, güller ve uçları püsküllü bağcıklardan oluşan bu alçı süslemeler, yüksek kabartma tekniği ile işlenmiştir. Tel iskeletler üzerine tutturulmuş olan bu süsleme unsurları, muhtemelen ayrı ayrı parçalar halinde kalıplanmış ve sonra bir araya getirilmiştir. Bu alçı süslemelerin yer yer yaldız boya ile boyandıkları görülmektedir.

Halil Ağa Camii'nin mimarî yönden iki önemli özelliği vardır:

1-Merkezî kubbenin üç tarafına yerleştirilmiş hacimlerle harim alanının genişletilmesi,

2-Tamamen ahşap malzeme ile inşa edilmiş üst örtü ve ahşap destekler.

Bu iki ilginç özellikten ilkinin, yani plan şemasının özelliklerini kısaca gözden geçirmeğe çalışalım.

5.Türkçeye çoğu kez "Kenger Yaprığı" olarak aktarılan bu süsleme unsurunun isimlendirilmesi ile ilgili görüşler için bk. Y. Demiriz, *Acanthus : Türkiye'nin arkeoloji ve sanat tarihi terminolojisine yanlış adla girmiş bir bitki motifi*, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, III(1984), s. 19 - 24.



Anadolu Selçuklu döneminde örneklerine rastladığımız tek kubbeli, tek birimli camiler, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak, bilindiği gibi, kubbe inşa etmenin teknik birtakım güçlükleri vardır ve tek kubbe ile örtülebilecek alan sınırlıdır. Bu nedenle mimarlar, merkezî bir kubbenin etrafına, farklı büyüklüklerde hacimler ekleyerek, harim alanını büyütme gibi ara çözümler bulmaya yönelmişlerdir. Nitekim, Osmanlı döneminin oldukça erken tarihli yapılarından **Bilecik Orhan Gazi Camii** (1322-1362)⁶ ile **İznik Yeşil Camii**'de (1391-92)⁷ bile, tek kubbe ile örtülü harimin, ilâve mekânlarla genişletilmeğe çalışıldığı görülür. Tek kubbe ile örtülü bir hacmin, bir, iki, üç veya dört yöne eklenen hacimlerle genişletildiği bu şema, XIV-XV. yüzyıllar boyunca gelişmesini sürdürmüştür.

Osmanlı Camileri içinde özel bir yere sahip olduklarını gördüğümüz **tabhaneli camiler**'in⁸ en eski tarihli, **İznik Orhan Gazi Camii**'dir (1325)⁹. Bu tip camilere, XVI. yüzyıl ortalarına kadar rastlanmaktadır. En sık görülen şema şöyledir : dikdörtgen bir mekân, yaklaşık eş büyüklükte iki kubbe ile örtülmüş ve iki yanına, kare planlı birer veya ikişer tabhane mekânı yerleştirilmiştir¹⁰. **Bursa Hüdavendigâr Camii** (1365-66)¹¹, **Bursa Yıldırım Camii** (1400'e doğru)¹² ve **Bursa Yeşil Camii** (1419)¹³ gibi birkaç örnekte görülen yan eyvanlı şema, bu plan tipinin, dört eyvanlı Selçuklu medreselerinden esinlendiğini göstermektedir¹⁴. Girişin genellikle karşısında yer alan kubbeli kare mekân, ibadet mahallidir. İbadet mekânı ile giriş arasında yer alan, "orta

6. Plan ve bilgi için bk. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I*, İstanbul, 1989, s. 30 - 34.

7. Plan ve bilgi için bk. *ay. es.*, s. 309 - 319.

8. Bu tip camiler, **Zaviyeli Camiler**, **Çok İşlevli Camiler**, **Ters T Planlı Camiler** vb. gibi değişik adlarla da anılmaktadır. Kanımca bu camiler için en uygun sıfat, **tabhaneli** sıfatıdır.

9. Plan ve bilgi için bk. O. Aslanapa, *İznik'te Sultan Orhan İmaret Camii Kazısı*, *Sanat Tarihi Yıllığı, I* (1964 - 1965), s. 25.

10. Tabhaneli camiler hakkında ayrıntılı bilgi ve bu tipin belli başlı örneklerinin planları için bk. S. Eyice, *Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler*, *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.23(1963), No.1 - 2, s.3- 80.

11. Plan ve bilgi için bk. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I*, İstanbul, 1989, s. 231 - 264.

12. Plan ve bilgi için bk. *ay. es.*, s. 419 - 440.

13. Plan ve bilgi için bk. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul, 1989, s.46 - 94.

14. S. Eyice, *a.g.m.*, s.14.



avlu" olarak adlandırdığımız dağılım mekânı, bazı örneklerde ortadan kalkmıştır. Bu durumda, harimin iki yanına yerleştirilen tabhane mekânları, harime değil, doğrudan doğruya dışarıya açılmaktadır¹⁵. Böylece, içinde namaz kılınan bölüm (harim), ek mekânlardan (orta avlu ve tabhaneler) tamamen soyutlanmış, ibadet ve ikamet fonksiyonları birbirinden ayrılmıştır.

Ortada, altı destek üzerine oturan bir merkezî kubbenin iki yanına, eş büyüklükte kubbelerle örtülü ikişer mekânın eklenmesiyle oluşturulan **Edirne Üç Şerefeli Cami**'nin (1445)¹⁶ plan şeması, tabhaneli camilerin yerleşim düzeninden etkilenmiş olmalıdır. Tabii ki Üç Şerefeli Cami'nin, bir tabhaneli cami olarak tasarlandığını söylemek mümkün değildir. Ancak, 1490 yılında inşaatı tamamlanan **Manisa Hatuniye Camii**'nde¹⁷, ana şema tamamen Üç Şerefeli'yi anımsatmakla birlikte, bazı özellikler dikkati çekmektedir. Örneğin Hatuniye Camii'nde, yan mekânları merkezî hacimden ayıran kemerler farklı yüksekliktedir. Kuzeydeki iki yan mekânı örten kubbeler, güneydekilerden daha basıktır. Ve en önemlisi, kuzeydeki iki yan mekânın, tabhaneli camilerden bir kısmında olduğu gibi, dışarıya ile doğrudan bağlantıları vardır. Bütün bu özellikler, **Manisa Hatuniye Camii**'nin, bir tabhaneli cami olarak tasarlanıp inşa edildiğini, tabhaneler işlevlerini yitirince, harimle tabhaneleri ayıran duvarlar kaldırılarak tabhanelerin harime dahil edildiklerini düşündürmektedir. Kanımca bu üç örnek, Üç Şerefeli Cami'nin plan şemasının, tabhaneli camilerin plan şeması ile ilişkisinin en önemli kanıtıdır.

Böylece, **Bilecik Orhan Gazi Camii** ve **İznik Yeşil Cami** gibi tek kubbeli camilerde başlayan harimi genişletme çabaları, tabhaneli camilerden esinlenen bir plan şemasına sahip olduğunu düşündüğüm **Edirne Üç Şerefeli Cami** ile bir dönüm noktasına ulaşmış ve gelişmesini sürdürerek **Edirne Selimiye Camii** (1574)¹⁸ ile doruk noktasına ulaşmıştır.

Merkezde, kubbeyle örtülü alanı genişletme çabalarının bir sonraki aşaması sayılabilecek örnek, 1469 tarihli **İstanbul Eski Fatih**

15. **İstanbul Davud Paşa Camii** (1485) (plan için bk. S. Eyice, *ay. mak.*, Şek. 45), **Tokat Hatuniye Camii** (1485) (plan için bk. *ay. mak.*, Şek. 46), **Malatya Fethiye Köyü Camii** (1566) (plan için bk. *ay. mak.*, Şek. 40) gibi.

16. Plan ve bilgi için bk. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul, 1989, s. 422 - 461.

17. Plan ve bilgi için bk. İ. H. Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Beyazıt, Yavuz Selim Devri*, İstanbul, 1983, s. 335 - 340.

18. Plan ve bilgi için bk. A. Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 163 - 173.



Camii'dir¹⁹. Burada, merkezî kubbenin güneyine bir yarım kubbe ile örtülü dikdörtgen bir hacim ; doğu ve batı kenarlarına da, eş büyüklükte kubbelerle örtülü üçer hacim eklenmiştir. İstanbul Beyazıt Camii'nde ise (1501-1506)²⁰, merkezî mekânın doğu ve batısına eklenen küçük hacimler dışında - biraz da Ayasofya'dan etkilenilerek - kuzeye ve güneye birer yarım kubbe eklendiği görülmektedir. Böylece, kubbeyle örtülü merkezî mekân, sadece yanlara doğru değil, öne ve arkaya doğru da genişletilmiş olmaktadır. Bu şema, daha sonraları, İstanbul Süleymaniye Camii'nde (1550 - 1557)²¹ tekrarlanmıştır.

Yukarı Kızılca Halil Ağa Camii'nde merkezî hacim, doğu, batı ve kuzey kenarlarına eklenen kubbeli mekânlarla genişletilmiştir. Bu şema, ilk bakışta, Selçuklu döneminin "mihrap önü mekânları kubbeyle örtülü" (köşklü) camilerini anımsatmaktadır. Ancak, Halil Ağa Camii ile köşklü camiler arasında doğrudan bir bağlantı kurmak oldukça güç görünmektedir. Halil Ağa Camii'ni, Manisa Ulu Camii (1366-67)²² ile karşılaştırmak daha mantıklı görünebilir. Fakat, bu iki yapının tasarımlarını etkileyen nedenlerin farklı olduğunu unutmamak gerekir. Manisa Ulu Camii hariminde, kubbe ile örtülü mihrap önü mekânının büyütülmesi söz konusudur. Halbuki Halil Ağa Camii'nde asıl amaç, büyücek bir kubbe ile örtülü ana hacmin, küçük, kubbeli mekânlarla üç yönden genişletilmesidir.

Camilerde çok sık rastlanmayan bu plan şemasının, oldukça eski bir geçmişi vardır. Mimar Sinan'ın 1577 tarihli Azapkapı Sokollu Camii²³ ile Eyüp'te inşa ettiği, 1580 yıllarına tarihlenen Zal Mahmut Paşa Camii²⁴, bu plan şemasına uygun örneklerdir. Kaldı ki, Halil Ağa Camii'nin benzerini bulmak için, o kadar gerilere gitmeğe de gerek yoktur. Kesin inşa tarihi bilinmeyen ve bugünkü şeklini XVIII. ve XIX. yüzyıllarda geçirdiği onarımlarla kazanmış olan İzmir Hisar Camii'nde²⁵, Halil Ağa Camii'nin prototipini görmek mümkündür. Bu iki örnek arasındaki benzerlik öylesine çarpıcıdır ki, Halil Ağa Camii'nin mimarı İlyas'ın, Hisar Camii planını aynen tekrarladığı bile söylenebilir.

19.Plan ve bilgi için bk. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul, 1989, R.578, s. 356 - 387.

20.Plan ve bilgi için bk. İ. H. Yüksel, *a.g.e.*, s.185 - 204.

21.Plan ve bilgi için bk. A. Kuran, *a.g.e.*, s. 84 - 90.

22.Plan ve bilgi için bk. R. M. Riefstahl, *Cenubu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1941, s. 6-13.

23.Plan ve bilgi için bk. A. Kuran, *a.g.e.*, s. 140 - 144.

24.Plan ve bilgi için bk. *ay.es.*,s. 197 - 201.

25.Plan ve bilgi için bk. M. Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, s. 307 , 310 - 311.



İki caminin harimleri arasındaki tek fark, Halil Ağa Camii'nin kuzey kesimindeki küçük kubbelerden üçünün beyzî formda oluşu ve daha geniş bir alanı kaplamasıdır.

Yukarıda da değindiğim gibi Halil Ağa Camii, muhtemelen, aynı yerde daha önce mevcut bir caminin yerine inşa edilmiştir. Minarenin konumu ve kürsüsünün garip formu bu olasılığı güçlendirmektedir. Bugünkü cami inşa edilirken, eski caminin sadece minaresinin korunduğu, kalan kesiminin tamamen ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Zira caminin, minare dışında kalan unsurlarında bir uyumsuzluk yoktur. Dolayısıyla Mimar İlyas'ın inşa ettiği caminin, yerini aldığı eski camiye hangi oranda benzediği bilinmemekle birlikte, temelden çatıya yeniden inşa olunduğu kesindir.

Batılılaşma dönemi camilerinin plan ve süsleme özelliklerini inceleyen R.Arık, bu dönemde inşa edilmiş merkezî planlı camilere daha çok Batı Anadolu'da rastlandığını söylemektedir²⁶. Bu bölgede, batılılaşma dönemi özellikleri taşıyan İzmir Hisar Camii²⁷, İzmir Şadırvanaltı Camii²⁸, İzmir Kestanepazarı Camii²⁹ ve Balıkesir Zağanos Paşa Camii³⁰ gibi belli başlı örnekler, XV - XVI. yüzyıllarda inşa edilmişler, batılılaşma dönemi özelliklerini sonraki onarımlarda kazanmışlardır³¹. Batılılaşma dönemine tarihlenen camiler içinde, ilk inşa edilişlerinde merkezî planlı olarak tasarlananların sayısı sanıldığı kadar az değildir. Örneğin, kesin tarihi bilinmeyen Edremit Eşref Rumî Camii'nde³² orta hacim, dört adet paye üzerine oturan merkezî bir kubbe ile örtülüdür. Köşelerdeki hacimler manastır tonozları ile, bunlar arasında kalan alanlar ise beşik tonozlarla kapatılmıştır. Kitabesine göre 1891-92 yılında, yanan eski caminin yerine inşa edilmiş olan Burhaniye Koca Cami'de³³ de aynı plan şeması tekrarlanmıştır. Burhaniye Hacı

26.Bk. M. Sözen, *a.g.e.*, s. 310.

27.Bk. Not 25.

28.Plan ve bilgi için bk. M.Sözen, *a.g.e.*, s.308, şek.704, s. 311 - 312.

29.Plan ve bilgi için bk. *ay.es.*, s.312, 314 - 316.

30.Bilgi için bk. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul, 1989, s. 57 - 60.

31.R. Arık, *Bazı Örnekleriyle Anadolu'da Barok Denen Camiler*, Ankara, 1971, s. 202. (Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi, yayımlanmamış doçentlik tezi.)

32.Bilgi için bk. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.II, Ankara, 1977, s. 44 - 46.

33.Plan ve bilgi için bk. N. Yapraklı, *Balıkesir ve İlçelerinden Edremit ile Burhaniye'deki Türk-İslâm Anıtları (Camiler, Türbeler)*, İzmir, 1987, s. 52 - 61. (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış lisans tezi.)



Ahmet Camii'nde³⁴, bu plan şemasının biraz değiştirildiği, köşelerdeki hacimlerin manastır tonozları ile değil kubbelerle örtüldüğü görülmektedir. Menemen'in Eski Emiralem Köyü Camii'nin, 1905 yılında yenilediği kitabesinden öğrenilmektedir. Ancak caminin, ortada bir merkezî kübe, yan kenarlar üzerinde beyzî kubbeler, köşelerde ise küçük birer kubbe ile örtülü olan hariminin, tamamen yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır³⁵. İlk camiden kalan tek unsur, bugünkü son cemaat yerinin kuzeydoğusunda yükselen yarısı yıkık minaredir.

Batı Anadolu'daki batılılaşma dönemi camilerinin büyük çoğunluğu yeterince tanınmamakta, bir kısmı da sadece ismen bilinmektedir. İleride, Batı Anadolu Bölgesi'nde yapılacak tarama çalışmaları, yukarıda birkaçını saydığım, geç döneme tarihlenen merkezî planlı cami örneklerinin sayısını büyük olasılıkla arttıracaktır.

Halil Ağa Camii'nin ilginç özelliklerinden biri de, tamamen ahşap malzeme ile inşa edilmiş olan kubbeleridir. İslâm mimarisinde, ahşap malzeme ile inşa edilmiş en eski kubbe, Kudüs'teki **Kubbet üs - Sahra'nın** kubbesidir³⁶. Bu yapıya örnek oldukları düşünülen Gazze'deki **Marneion** (M.S.II.yy.) ve **Constantinus'un Kutsal Mezarı** (616-628), muhtemelen konik, ahşap kubbelere sahiptirler. İslâmiyetten önce inşa edilmiş en görkemli ahşap kubbe ise **Kal'at Simân'da Aziz Simeon Kilisesi'nin** (V.yy.sonu) kubbesiydi³⁷. Ahşap kubbe örnekleri, şüphesiz, bugün bilinenlerden çok daha fazlaydı. Ahşabın nisbeten dayanıksız bir malzeme oluşu, bu örneklerin çoğunun zaman içinde yok olup gittiklerini düşündürmektedir. Nitekim, Türk mimarisinde saptayabildiğimiz ahşap kubbe örneklerinden hemen hepsinin nisbeten geç tarihli oldukları görülmektedir. Sinan'ın 1590 - 91 yılında inşa ettiği, **İstanbul Takkeci İbrahim Ağa Camii'nin**³⁸ sekizgen bir kaideye oturan kubbesinin, Sinan'ın eserleri arasında başka örneği yoktur. 1635 yılından biraz sonra inşa edildiği bilinen **Topkapı Sarayı Sepetçiler Köşkü'nde**³⁹ de merkezî mekânı örten kubbe, sekizgen bir kaide üzerine oturmaktadır. 1663-64 tarihli **İstanbul Yeni Cami Külliyesi'ne** dahil **Hünkâr**

34.Bk. *Türkiye'de Vakıf Abideler...*, C.II, s.48-49.

35.Merkezî kubbeli planı, ahşap kubbeleri ve alçı süslemeleri ile dikkat çeken Eski Emiralem Köyü Camii, ayrı bir inceleme çerçevesinde tanıtılacaktır.

36.Bk. K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, London, 1958, s. 29-30.

37.Bk. *ay.es.*, s. 37 - 38.

38.Bk. A. Kuran, *a.g.e.*, s. 34, Res. 2 - 4.

39.Bk. S. H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, İstanbul, 1969, s. 287 - 298.



Kasrı'nın kubbesinin⁴⁰, enlice tahtaların ahşap bir iskelete tutturulmasıyla inşa edildiği görülmektedir. 1778 tarihli İstanbul Beylerbeyi Camii'nde, ahşap kubbenin örttüğü kare planlı harim, kuzeyde dikdörtgen bir mekânla genişletilmiştir⁴¹. 1862 tarihinde yeniden inşa edilen İstanbul / Kâğıthane Sâdâbad Camii'nde de, ahşap kubbenin örttüğü kare planlı harim, kuzeyde, simetrik olarak düzenlenmiş mekânlarla genişletilmiştir⁴². 1791-92 tarihinde inşa edilen, ancak daha geç bir tarihte üst örtüsü yenilenen Soma Hızır Bey Camii'nde, sekiz dilimli ahşap kubbenin iç yüzeyi sıvanarak tezyin edilmiştir⁴³. Ahşap kubbeli camiler, İzmir ve çevresinde de görülmektedir. Bunlar arasında sayabileceğimiz Damlacık Camii'nin⁴⁴ ilk inşaatı XVIII. yüzyıl başlarına kadar inmekte ise de, kubbesi muhtemelen daha sonraki onarımlarda yenilenmiştir. XVIII. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olan Hacı Mahmud Camii'nde⁴⁵ ahşap kubbe, doğu ve batıda ikişer destek üzerine oturmaktadır. Doğru ve batıdaki düz ahşap tavanlı mekânlar, harimi bu iki yöne doğru genişletmektedir. XVIII. yüzyıl başlarına tarihlenen İkiçeşmelik Camii,⁴⁶ 1740 - 41 yılına tarihlenen Hacı Veli Camii⁴⁷ ve Menemen Mahkeme Camii de (1858-59)⁴⁸ bunlara eklenince, ahşap kubbe uygulamasının İzmir ve çevresinde de oldukça yaygın olduğu görülür.

Yukarı Kızılca Halil Ağa Camii'nde görülen bir diğer ilginç özellik de, beyzî kubbe uygulamasıdır. Kâgir malzeme ile inşa edilmiş olsa da, beyzî kubbeli camilere vereceğimiz ilk örnek 1730 tarihli İzmir Piyaleoğlu Camii'dir⁴⁹. 1825 tarihli İstanbul / Yedikule Küçük Efendi

40.Bk. Anonim, *İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Tarihsiz, s. 239, Res.51.

41.Plan ve bilgi için bk. K. Üçüncüoğlu, *Beylerbeyi Camii, Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, sayı 2, Ankara, 1975, s. 219 - 238 ; S. Engin, *Beylerbeyi Hamid-i Evvel Camii, Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, sayı 6, Ankara, 1987, s. 121 - 124.

42.Plan ve bilgi için bk. O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 454 - 455.

43.Bk. R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara, 1973, s. 10 -22, Res.1 - 31.

44.Bk. Ü. Sipahi, *XVII. - XVIII. Yüzyıl İzmir Camileri*, İzmir, 1988, s. 74 - 76. (Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış lisans tezi.)

45.Bk. *ay.es.*, s. 82 - 84 ; R. Arık, *Bazı Örnekleriyle Anadolu'da...*, s. 20 - 23.

46.Bk. Ü. Sipahi, *a.g.e.*, s. 70 - 73.

47.Bk. *ay.es.*, s. 88 - 89.

48.Henüz yayımlanmamış olan bu cami de, ayrı bir inceleme çerçevesinde ayrıntılı olarak tanıtılacaktır.

49.Bk. Ü. Sipahi, *a.g.e.*, s. 85 - 87.



Camii⁵⁰ ile 1812 tarihli Konya Kapı Camii'nin⁵¹ de kubbeleri beyzîdir. Avrupa barokunun, elipsi daireye tercih ettiği bilinmektedir⁵². Bu nedenle, Küçük Efendi Camii'ndeki beyzî kubbe uygulaması, barok mimarinin eğilimine uygun bir tasarımdır. Ancak Halil Ağa Camii'ndeki beyzî kubbelerin varlık nedenleri farklı görünmektedir. Harimde, merkezî kubbenin kuzeyinde kalan dikdörtgen alanın, yarım küre şekilli kubbelerle örtülmesi, bu alanın kareye yakın boyutlarda iki eşit parçaya bölünmesiyle mümkün olabilmektedir. Ancak, bu durumda, harim ana girişinin önüne bir destek konması gerekmektedir. İşte bu nedenle, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki iki kubbe arasında kalan bu alan, ikiye değil üçe bölünmüş ve böylece elde edilen birbirine eşit üç dikdörtgen planlı alan, birer beyzî kubbe ile örtülmüştür.

Batılılaşma Dönemi camilerinin “büyük çoğunluğunda iç mekân, dış cephelerden çok daha zengin tezyîn edilmiştir”⁵³. Nitekim, Halil Ağa Camii de bu genel kurala uymakta, dış cephelerin sadeliği iç cephelerle tam bir tezat oluşturmaktadır. İçte, süslemenin yoğunlaştığı en önemli unsur olan mihrap da, dönemin genel zevkine uygun olarak şekillendirilmiştir. Mihrabın iki yanındaki serbest sütunlar ; bu sütunların taşıdığı çatı / saçak benzeri sistem, bu dönem mihraplarında sıkça görülen özelliklerdir⁵⁴. Benzer özellikler taşıyan mihraplara İzmir Başdurak Camii'nde (Res.11), İzmir Kemeraltı Camii'nde (Res.12), Kemalpaşa Çarşısı Camii'nde (Res.13), Parsa Çarşısı Camii'nde (Res. 14) vb. rastlanmaktadır⁵⁵. Halil Ağa Camii'nde gördüğümüz, mihrap nişi içine asılmış alçıdan perde, yukarıda sıraladığımız camilerin mihraplarında da görülmektedir. Ege Bölgesi'nde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılan bu süsleme unsuruna İstanbul'da rastlanmamaktadır⁵⁶.

Batılılaşma dönemi camilerinde gördüğümüz minberler, kuruluş biçimi bakımından geleneksel şemayı korumuş, ancak yüzeyleri, dönemin zevkine uygun süsleme unsurları ile bezenmiştir⁵⁷. Halil Ağa Camii minberi de, bu şemayı tekrarlamaktadır. Vaaz kürsüleri de bu dönem camilerinin sevilen unsurlarından biridir. Malzeme ve bezeme açısından

50.Bk. A. Kuran, Türk Barok Mimarisinde Batı Anlamında Bir Teşebbüs. Küçük Efendi Manzumesi, *Belleten*, XXVII (1963), s. 467 - 476.

51.Bk. G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, s. 415.

52.A. Kuran, *a.g.m.*, s. 469.

53.R.Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 218.

54. *ay.es.*, s. 219 .

55.Parsa ve Kemalpaşa Çarşısı Camileri, ileride ayrıca tanıtılacaktır.

56. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 219.

57.*ay.es.*, s.220

minberlerle benzerlikleri vardır⁵⁸. Halil Ağa Camii'nin, bodur bir sütun üzerine oturtulmuş kürsüsünün tek dikkat çekici yönü, ahşap korkuluğudur. Herhangi bir süslemesi yoktur.

Harim ana girişi üzerindeki Osmanlıca kitabe, yatık dikdörtgen bir levha üzerine kazınmıştır (Res.15). Kartuşlar içine alınmış olan kitabe iki bölüme ayrılmış, ortada, beyzî bir çerçeve içine, tuğrayı andırır bir yazı yerleştirilmiştir⁵⁹ (Res.16).

Kitabenin metni ve lâtin harfleri ile okunuşu şöyledir :

مظہر اسرار حق اولہ حاجی خلیل اغا
 باعث اولدی بو عباد تخانہ نیک انشا سنہ
 دینسہ شایاندر مزین اولمہ ده هیچ مثلی یوق
 ایرمسون بر کونہ نقصان و خلل بناسنہ
 قصر عالی جنت ایجرہ اشبر قریہ اہلنہ
 ویرہ حق ہم طالب اسمندہ اولان معمارینہ
 سویلہ ازمیری مجوہر تاریخین دورت ضم ایلہ
 خوش یابلدی جامع زیبا چالش احیاسنہ

*Mazhar-ı esrâr-ı Hakk ola Hacı Halil Ağa
 Bâ-is oldu bu ibâdethânenin inşasına
 Dense şâyândır müzeyyen olmada hiç misli yok
 İrmesün bir gûne noksan ü hâlel binâsına*

*Kasr-ı âli cennet içre işbu karye ehline
 Vire Hakk hem Tâlib isminde olan mimârına
 Söyle İzmirî mücevver târîhin dört zamm ile*

58.ay.yer.

59.Osmanlıca kitabelerde, kitabenin buradaki gibi kartuşlar içine yerleştirildiği veya dikey ve yatay çizgilerle mısraların birbirinden ayrıldığı durumlarda, metin genellikle şöyle düzenlenmiştir : Sağ üst köşeden başlayarak, metnin en üst sırasındaki kartuşlar veya bölmeler, sol uca kadar okunduktan sonra bir alttaki sıraya geçilir. Ancak burada, - muhtemelen kitabenin sağ ve sol bölmeleri arasına yerleştirilen beyzî tuğra (!) levhası nedeniyle - önce sağ yarıdaki, sonra da sol yarıdaki yazıları alt alta okumak gerekmektedir. Kitabe ile ilgili tüm bilgileri ve kitabenin çözümünü, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi Aydoğan Demir'e borçluyum. Kendisine şükranlarımı sunuyorum.



Hoş yapıldı câmi -i zîbâ çalış ihyâsına

1311

Kitabe levhasının ortasında, beyzî bir çerçeve içine yerleştirilmiş, her yönü ile bir padişah tuğrasını andıran yazının metni (bk. Res.16) ve Türkçeye çevirisi şöyledir :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
ن عليه السلام : شفاعتي لاهل الكبائر من امتي

۱۳۱۱

Hz.Muhammed dedi (söyledi) :

Şefa'atim günahkâr kullarımadır.

Kitabede de açıkça belirtildiği gibi bu bir hadis'tir. Buradaki gibi tuğra şeklinde istif edilmiş hadislere az da olsa rastlanmaktadır⁶⁰. Cami'nin inşa tarihi olan 1311 / 1893-94, rakkam ile, tuğra istifli hadis'in sol alt köşesine yazılmıştır. Kaldı ki aynı sayı, Osmanlıca kitabenin sol yarısının en alt satırındaki noktalı harflerin rakkam değerleri toplanıp, kitabe metninde söylendiği gibi dört eklendiğinde de elde edilebilmektedir.

Kitabeden, yapının mimarının Tâlib olduğunu öğreniyoruz. Kemalpaşa ilçesinin köylerinde yaptığımız araştırma gezilerinde, Kemalpaşa ilçe merkezindeki Çarşı Camii'nde ve Parsa (Bağyurdu) beldesindeki Çarşı Camii'nde de aynı mimarın adına rastladık. Bu iki camiden Kemalpaşa'dakinin kitabesinde 1307 / 1889 - 90, Parsa'dakinin kitabesinde ise 1322 / 1904 - 5 tarihi okunmaktadır. Kemalpaşa Çarşı Camii, kitabesine göre, 1306 yılının Şaban ayında (Nisan 1889) yanmış ve Yukarı Kızılca Halil Ağa Camii'nde adı geçen şair İzmirî'nin düşürdüğü tarihe göre, 1307 / 1889 - 90 yılında, Mimar Tâlib tarafından onarılmıştır. Böylece Mimar Tâlib'in Kemalpaşa'da onardığı caminin beğenildiği ve yakın yerleşme yerlerinde, kendisine başka camiler sipariş edildiği tahmin edilebilmektedir. Yukarı Kızılca'daki camiin bânisi olan Hacı Halil Ağa hakkında ise herhangi bir bilgiye rastlamadık.

60.Bk.M. Serin, *Hat San'atımız*, İstanbul, 1982, s. 57 ; M. Z. Kuşoğlu, *Mezar Taşlarından Huve'el - bâki*, İstanbul, 1984, (sayfa numarası yok).

